

BIRTE SIIM

Dones i ciutadania: Implicacions per als estudis comparatius dels estats del benestar en transició.*

Introducció

Els problemes de la ciutadania en relació amb la desocupació, la marginació i la pobresa han estat redescoberts durant els darrers 20 anys en els moderns estats del benestar. Aquest desenvolupament ha anat seguit d'un debat polític sobre què són i què haurien de ser els drets i els deures dels ciutadans, i sobre qui són els qui es beneficien i qui són els que estan exclosos de la solidaritat social. La transició dels estats del benestar europeus ha plantejat, doncs, nous reptes en la manera d'entendre la ciutadania en relació amb la creixent globalització econòmica i política, així com també amb la creixent diversitat cultural i amb les noves demandes de drets socials, igualtat i autodeterminació de les dones i dels grups marginats i oprimits.

El concepte de ciutadania es remunta als principis clàssics d'autodeterminació individual, igualtat i solidaritat de les ciutats-estat gregues i de la revolució francesa. Modernament, la manera d'entendre la ciutadania ha estat inspirada per les anàlisis de T.H. Marshall sobre l'evolució dels drets civils, polítics i socials en les societats modernes. El model universal de ciutadania no incloïa les

* Traducció de Montserrat Cabré i Pairet.

dones, ni es complia per a elles la línia evolutiva traçada per Marshall, segons la qual la consecució dels drets civils comportaria la dels drets polítics i, finalment, socials (Hernes,1987, 27). Les filosofies polítiques clàssiques exclouïen les dones de la ciutadania plena en l'economia i en l'estat, encara que s'hi integraven com a ciutadanes de segona categoria en base a la maternitat (Pateman,1992). Avui les dones s'han convertit en treballadores a sou i participen en la política, però no han aconseguit encara un accés complet i igualitari a la ciutadania (Sarvasy i Siim,1994).

Les consideracions clàssiques sobre la ciutadania es posaven en relació amb la classe social, mentre que les noves preguntes fan referència al gènere, l'etnicitat i la raça. Des d'una perspectiva de gènere, el que suggereixo és que s'estan produint dues tendències importants en la manera d'entendre la ciutadania: a) en política social, el pas d'un model de salari únic masculí cap a un de doble; b) l'increment de la participació i presència de les dones en la política. Aquestes tendències indiquen canvis en els discursos dominants de gènere en l'estat del benestar europeu, canvis que tenen conseqüències importants per al desenvolupament d'una teoria de la ciutadania sensible al gènere.

L'objectiu d'aquest article és doble: d'una banda, pretén desenvolupar una teoria de la ciutadania des de la perspectiva del gènere; d'altra banda, busca explorar algunes de les seves implicacions per als estudis comparatius de la ciutadania. El nou marc sensible al gènere s'utilitza per comparar els diferents discursos sobre la ciutadania elaborats a Dinamarca, Gran Bretanya i França. Les qüestions principals de l'article són: ¿com es transformen, des d'una perspectiva de gènere, els significats clau de la ciutadania, com ara els conceptes de públic i privat, d'actiu i passiu? ¿Quina ha estat la relació entre benestar i participació política? ¿Quines són les implicacions dels canvis actuals en la ciutadania social i política de les dones per als discursos sobre la ciutadania en els estats del benestar europeus en transició?

LES TEORIES DE LA CIUTADANIA I EL GÈNERE

El sociòleg britànic T.H. Marshall desenvolupà una teoria de la ciutadania a partir de la seva anàlisi de la integració social i política de la classe treballadora britànica en la societat moderna. Marshall ha analitzat l'evolució dels drets en la societat britànica des del segle XVIII al XX diferenciant entre tres tipus d'elements: un primer de caràcter *civil*, que inclou els drets a les llibertats individuals, per exemple el dret a la llibertat d'expressió; un element *polític*, que inclou el dret a l'autodeterminació i a la participació en l'exercici del poder polític; i un element *social*, que inclou el dret a la garantia d'un mínim benestar econòmic i social (Marshall, 1952, 18). Durant el segle XX, la idea essencial és el principi de drets *universals*, és a dir, la igualtat de drets de tots els ciutadans al mateix nivell de benestar. De la seva anàlisi de la societat britànica, va concloure que els drets socials universals en relació a l'educació i a l'assistència sanitària foren els mecanismes més importants d'integració social de la classe treballadora durant el segle XX.

La idea de Marshall de societat justa es basa en una igual participació de tots els ciutadans en les comunitats socials i polítiques, i en què les desigualtats socials derivades de l'adscripció de classe no es transmetin d'una generació a una altra. Un dels punts forts de la seva concepció és l'èmfasi en la interconnexió entre sistema econòmic (capitalisme), modern estat del benestar i desenvolupament d'un sistema de drets civils, polítics i socials dels ciutadans. Considera principalment els *drets* (i deures) dels ciutadans, però descriu també la importància de la cultura compartida i de les experiències comunes com a expressió de la pertinença dels ciutadans a una comunitat política. Avui, el seu model s'utilitza com a mesura crítica per avaluar fins a quin punt les democràcies modernes funcionen d'acord amb les seves idees de llibertat i d'igualtat.

El model de Marshall ha estat una inspiració per a sociòlegs i politòlegs en la conceptualització d'una nova estructura de ciutadania. Els sociòlegs hi han treballat per analitzar la institucionalització dels

drets (Turner,1992), mentre que els politòlegs han elaborat més l'aspecte participatiu, accentuant la necessitat d'integrar-hi nous grups tenint present no només l'estatus socioeconòmic, sinó també les «diferències» socioculturals (Young,1990). La idea clàssica sobre l'universalisme ha estat qüestionada i es planteja ara un nou debat entorn un concepte de ciutadania «plural i diferenciada» (Mouffe,1992; Phillips,1993).

El model de Marshall ha estat criticat per la seva percepció optimista de l'evolució social, que suposa que la integració de les classes treballadores és un procés més o menys automàtic i irreversible que gradualment portarà a la llibertat i a la igualtat de tots els ciutadans. Ha estat criticat també pel seu *anglocentrisme i etnocentrisme*, que tendeix a formular generalitzacions a partir de la dinàmica de desenvolupament de la societat britànica. El model de Marshall no pot ser importat a altres països industrialitzats, i certament no pot ser utilitzat, sense sotmetre'l a crítica, com a model per al desenvolupament dels països del tercer món (Turner,1992).

Des d'una perspectiva feminista, el model de Marshall de ciutadania ha estat criticat com a *androcèntric*, perquè ha estat construït sobre el fonament d'un *norma masculina*: el ciutadà era un home, i el treball assalariat era implícitament la base dels drets ciutadans. Les estudioses feministes han mostrat que tots els estats del benestar es basen en el principi d'una divisió entre treball assalariat i treball assistencial on hi intervé el gènere, un principi segons el qual els homes són els caps de família-proveïdors d'ingressos i les dones econòmicament depenents. Lewis i Ostner han assenyalat que la norma de l'aportació masculina d'ingressos per al sosteniment de la família «en la seva forma ideal prescriu per als homes l'aportació monetària i per a les dones les tasques assistencials i el treball a la llar»; aquest ha estat un principi crucial en tots els estats del benestar, i només recentment ha estat posat en entredit (Lewis i Ostner,1994,17-19).

El model de Marshall es basa en el desenvolupament dels drets dels

homes, i no aconsegueix adonar-se que el desenvolupament dels drets de les dones ha tingut la seva pròpia història i la seva pròpia lògica. En molts països... les dones han obtingut drets socials abans que el dret al vot, i encara abans havien aconseguit drets civils dins del matrimoni. I els drets sovint tenen una significació diferent per a dones i homes perquè homes i dones tenen còssos diferents; les lluites pels drets a la contracepció, a l'avortament i a poder disposar d'escoles-bressol en són exemples rellevants (Pateman, 1989). El model de Marshall es basa en la interacció entre el mercat i l'estat, i no contempla la interacció entre l'estat i la família, ni la divisió de funcions en relació al gènere en el si de la vida familiar. Així, la integració de la posició social de les dones en l'estructura de la ciutadania planteja noves preguntes sobre les interconnexions entre mercat, família i estat.

Lewis i Ostner, en analitzar el model de salari únic masculí com a norma i realitat en el desenvolupament de les polítiques socials en els estats europeus, n'han diferenciat tres tipus: *forts*, *intermedis* i *dèbils* (Lewis i Ostner, 1994, 17-19). La idea és que la fortalesa o debilitat del model de salari únic masculí «serveix per predir la manera en què són tractades les dones en els sistemes de seguretat social; el nivell de subministrament de serveis socials, particularment en relació a l'atenció als infants; i la naturalesa de la participació de les dones casades en el mercat de laboral (Lewis i Ostner, 1994, 19). L'anàlisi és útil, perquè assenyalava un factor inexistent en el model de Marshall: la relació de les dones amb el treball assalariat. És atractiu, perquè permet explicar la ciutadania de segona categoria de les dones en centrar-se en la lògica subjacent: la norma del cap de família com a proveïdor d'ingressos.

El problema d'aquesta aproximació és que tendeix a reduir el desenvolupament de les polítiques socials i del treball assalariat de les dones a una lògica *universal*. La qüestió és: ¿què determina aquesta lògica? Una altra pregunta que es planteja és, ¿quina relació es dibuixa entre els aspectes socials, polítics i civils de la ciutadania? He suggerit que la ciutadania social i la ciutadania política són dues

dimensions diferents de la ciutadania i que no estan determinades per la mateixa lògica, i que l'acció política n'és un aspecte clau (Siim,1994). El treball assalariat de les dones ha estat estretament relacionat amb els seus drets socials, però crec que el paper de les dones en el desenvolupament dels estats del benestar i el seu poder i presència política no poden deduir-se de la fortalesa o debilitat del model de salari únic masculí. En alguns països, com França, les dones tenen un alt nivell d'activitat en el mercat laboral i una baixa representació en política. En altres països les dones tenen una representació política relativament alta, com a Noruega en els anys setantes (i a Holanda en els norantes), i això es produeix amb un nivell d'activitat de les dones casades en el mercat laboral relativament baix (Leira,1992). El concepte «model de salari únic masculí», per tant, no descriu la relació complexa entre el benestar de les dones i la seva acció política.

La teoria feminista ha discutit, també, el concepte de ciutadania. Durant els anys vuitantes va haver-hi un debat entre feministes que abogaven per «una ètica del dret» i d'altres a favor d'«una ètica de l'atenció i la cura», entre feministes que accentuaven «l'empoderament des de baix» * i «feministes d'estat», que recalcaven la necessitat de les dones d'influenciar en les institucions polítiques «des de dalt». Avui, hi ha una tendència a moure's cap a una nova síntesi entre els drets i les tasques d'atenció i cura, i una nova concepció del poder que incorpora «l'empoderament des de baix» i la integració «des de dalt» (Lister,1995; Young,1990; Philips,1995). Encara no hi ha acord sobre què significa la ciutadania per a la igualtat entre els gèneres, ni quina és la importància relativa entre drets socials/benestar i presència política/poder (Walby,1994). El subministrament de benestar social, ¿és una condició prèvia perquè es produeixi un increment de la participació, representació i poder polític de les dones, o és la participació, representació i presència de les dones en l'àmbit públic una condició prèvia per a la millora

* Nota de la T. Tradueixo *empowerment* per empoderament, significat l'acció de dotar-se de poder.

creixent de la ciutadania social de les dones? El que suggereixo és que una teoria de la ciutadania sensible al gènere ha de conceptualitzar dues dimensions diferents i relativament independents, que són: a) la posició social de les dones, i b) la presència, identitat i poder polític de les dones, així com la relació entre aquests aspectes.

La inclusió del gènere en una perspectiva comparativa de la ciutadania

El model universal de ciutadania s'ha criticat perquè ha estat històricament vinculat amb la construcció dels estats nacionals europeus. Els intents recents de transcendir el marc etnocèntric i androcèntric de la ciutadania han procedit de reflexions comparatives sobre les variacions nacionals en la formació i en el significat de la ciutadania (Turner,1992), i de les reflexions sobre la dinàmica específica de les lluites de les dones i dels grups ètnics per obtenir drets civils, polítics i socials (Yuval-Davis,1995).

Brian Turner ha elaborat un model per a la recerca comparativa de la ciutadania que es basa en les seves diferents històries nacionals (Turner,1992). El model té dues dimensions, que descriuen la interacció entre ciutadans i institucions polítiques i la interacció entre els àmbits públic i privat:

1. *La dimensió activa/passiva* que expressa com els drets dels ciutadans varen ser històricament institucionalitzats en les democràcies modernes, per exemple, «des de baix» mitjançant moviments revolucionaris contra l'estat absolutista, o «des de dalt» a través del suport actiu de l'estat, i,

2. *La dimensió pública/privada* que expressa si el significat clau de la ciutadania es relaciona amb l'esfera pública o amb la privada, amb les virtuts públiques o amb les privades.

Turner ha construït el seu model a partir de les diferents històries de la ciutadania a Europa utilitzant el cas alemany, que combina l'èmfasi en l'esfera privada (la família i la religió) amb una visió de l'estat com a única font d'autoritat pública, com a punt de partida. Des d'aquesta base, desenvolupa una tipologia amb quatre models diferents: a) el model passiu alemany, que emfasitza les virtuts *privades* i que es contraposa amb b) el model passiu britànic, en què els drets s'atorgaren des de dalt amb la constitució del 1688, que va dotar els ciutadans britànics de personalitat jurídica, c) el model actiu revolucionari nordamericà, amb el focus en les virtuts *privades*, i d) el model actiu revolucionari francès, que emfasitza les virtuts *públiques* de la ciutadania.

L'objectiu de la seva tipologia és doble:

«L'objectiu d'aquest esbós històric ha estat, en part, oferir una crítica a la concepció monolítica i unificadora de la ciutadania de Marshall i, en part, oferir un model sociològic de ciutadania amb dos eixos: les definicions públiques i privades d'activitat moral en termes de la creació d'un espai públic d'activitat política, i les formes actives i passives de ciutadania, en el sentit de si el ciutadà és conceptualitzat solament com a subjecte a l'autoritat absoluta o com un agent polític actiu.» (Turner, 1992, 55)

Turner considera que la relació estructural entre allò privat i allò públic, i els seus significats culturals, és un component essencial per a comprendre la relació entre totalitarisme i democràcia. La fortalesa del seu model és que combina una perspectiva històrica i comparativa que integra l'aspecte estructural amb l'aspecte polític del període crític de la formació nacional. Encara que és un model preliminar, és útil com a inspiració per pensar en les variacions nacionals dels significats de ciutadania, així com en el seu diferent grau d'institucionalització.

Turner no considera que la relació estructural entre allò privat i allò públic és també un component essencial per a comprendre les

diferències de gènere en les democràcies modernes (Pateman,1988). Walby s'ha adonat que hi ha una dificultat en la forma en què Turner entén l'àmbit *privat*, que en el seu model té dos significats diferents: a) autonomia individual en la família, i b) absència d'intervenció estatal (Walby,1994). El problema és que el model d'autonomia individual no és aplicable a les dones. Durant els segles XVIII i XIX, les dones casades no tenien autonomia en la família, i estaven, tant en la teoria com en la pràctica, subordinades en tant que mullers dependents (Pateman,1988). L'objecció feminista és que l'àmbit «privat» ha estat un concepte contradictori en la teoria i en la pràctica, i que les relacions de poder operen al si de la família així com en les relacions socials del mercat i de la societat civil (Walby,1994). La diferent percepció d'allò privat, així com de l'àmbit públic en diferents filosofies polítiques, i la construcció de la frontera entre els àmbits públic i privat, té implicacions pel que fa al gènere (Lister,1995). L'esfera privada és sovint contradictòria per a les dones, perquè no són éssers autònoms i es produeix així una necessitat de regulació de la família i del mercat (Yuval-Davis,1995).

La percepció de les implicacions de gènere en l'àmbit *privat* és una part del problema. L'altra és l'exclusió de les dones i dels grups minoritaris d'una ciutadania pública i activa. La dimensió *passiu/actiu* tendia a estar determinada pel gènere, perquè la divisió públic/privat era a la vegada una construcció de la diferència entre dones privades i homes públics (Pateman,1988). Fins i tot en el model de ciutadania actiu i repúblicà, on les dones participaren en el moviment revolucionari, se'ls negà el dret a parlar en públic, a organitzar reunions polítiques i a votar (Landes,1988). Pel que fa a la política, la hipòtesi feminista és que la inclusió de les dones en l'esfera pública transformarà la ciutadania en la teoria i en la pràctica, i les feministes han desenvolupat estratègies per dotar de poder les dones en comunitats polítiques i socials i en la societat civil, així com estratègies per millorar la presència política de les dones en l'àmbit públic (Young,1990; Philips 1995).

Per resumir-ho, des d'una perspectiva de gènere, és crucial analitzar

les relacions estructurals entre els àmbits públic i privat, i els diferents significats de conceptes clau com ara estat, societat civil i família. Una altra qüestió crucial és l'acció política de les dones, que inclou la seva participació política, presència i poder en les comunitats polítiques, les organitzacions i les institucions. D'ara endavant, el model de Turner serà emprat com a inspiració per a la comparació dels discursos de la ciutadania a Dinamarca, França i Gran Bretanya. Primer, compararem les diferents percepcions de la família i de l'àmbit públic, així com les diferències en la participació política, influència i poder de les dones i dels homes en política. ¿Quina ha estat la relació entre millora de les provisions de benestar i acció política de les dones? En segon lloc, tractarem les implicacions que tenen, per als discursos de la ciutadania i per a la transició dels estats del benestar europeus els canvis d'un model de salari únic masculí a un model de salari dual, i l'increment en la participació política de les dones.

EL DISCURS DE LA CIUTADANIA A DINAMARCA, FRANÇA I GRAN BRETANYA

Trobo interessant la comparació entre Dinamarca, Gran Bretanya i França perquè en molts sentits representen sistemes diferents de gènere, benestar i ciutadania. Des de la perspectiva de la ciutadania política, els tres països representen un model actiu republicà, un model passiu liberal i un model socialdemòcrata mixt, i pel que fa a la divisió entre públic/privat, representen diferents visions, històries i estructures. Des de la perspectiva de la política social, han estat influenciats respectivament pels diferents discursos de la socialdemocràcia, el liberalisme i el republicanisme. I finalment, des d'una perspectiva feminista s'ha defensat que els tres estats del benestar representen un model dèbil, intermedi i fort de salari únic (Lewis i Ostner, 1994). A continuació, tractaré de la interacció entre els discursos de la ciutadania i del benestar i l'acció i benestar de les dones a Dinamarca, Gran Bretanya i França.

El discurs de la ciutadania a Dinamarca

En el discurs danès de la ciutadania, suggereixo que existeix una paradoxa relacionada amb el propi concepte de ciutadania. Hi ha una forta tradició de drets socials i de participació política a Dinamarca, que no ha estat explícitament expressada en el llenguatge de la ciutadania: en termes de ciutadania *social*, fins fa molt poc hi ha hagut un fort consens polític sobre els drets socials *universals*, els drets iguals de tots els ciutadans al benestar amb independència de la seva renda, consens que ha impregnat la cultura política i les seves institucions. Pel que fa a la ciutadania política, hi ha hagut una tradició *participativa*, de compromís polític dels ciutadans corrents, tradició que procedeix de l'autoorganització política i cultural de la pagesia en el segle XIX i de les idees del moviment obrer en el segle XX. Però les organitzacions i institucions polítiques de la socialdemocràcia han estat també influenciades per una visió paternalista amb la voluntat de regular la societat i les vides dels ciutadans «des de dalt» (Finneman, 1985).

El significat, formació i desenvolupament de la ciutadania socialdemòcrata danesa, i també de l'escandinava, no quadra en els models existents, i ha estat descrita com una barreja de tradicions anglosaxones i d'altres procedents del continent europeu (Nielsen, 1991, 81). En primer lloc, la democràcia danesa es formà pacíficament «des de baix». Com a la Gran Bretanya, els drets dels ciutadans foren introduïts gradualment per la monarquia durant els segles XVIII i XIX, i la democràcia fou atorgada pel rei el 1849, a l'inrevés que a França, on això es produí amb una revolució violenta. Durant els darrers 100 anys, el significat i la pràctica de la ciutadania han estat caracteritzats com un model *actiu* i no passiu (Hernes, 1987). En segon lloc, Dinamarca té una percepció pragmàtica de l'àmbit públic, que no dona prioritat ni a les virtuts públiques ni a les privades. L'estat és vist com una eina per solucionar els problemes socials, i aquesta percepció pragmàtica es fonamenta en un equilibri entre els ciutadans i l'estat, entre l'esfera pública i la privada (Nielsen, 1991). Així, la idea danesa de ciutadania combina el principi

d'autoorganització democràtica amb les solucions públiques.

Pel que fa a la ciutadania *política*, els ideals i pautes d'autoorganització, participació i representació de les classes socials han estat els aspectes clau d'una cultura política amb arrels en els partits radical, liberal i socialdemòcrata. Una conseqüència de la visió de la ciutadania «des de baix» ha estat l'èmfasi en les *comunitats* (la paraula danesa/sueca és propera a la noció alemanya de *Gemeinschaft*) -els aspectes horitzontals de la ciutadania, és a dir, les activitats i responsabilitats dels ciutadans cap als seus conciutadans- que ha estat vist com un *aspecte* important de la ciutadania. La tradició comunitària relativament forta d'*autoorganització* a Dinamarca es relaciona amb l'economia agrària, l'organització econòmica i l'emancipació cultural dels pagesos en el segle XIX, així com amb el moviment obrer del segle XX. Una altra conseqüència és un nivell relativament alt de *pluralisme* i *cooperació* en la vida política, basat en el fet que la cultura política, des dels anys trenta, ha estat construïda sobre un consens entre les organitzacions polítiques i econòmiques dels pagesos i dels obrers.

S'ha suggerit que en la cultura política danesa existeix una fissura entre un sentit profund de l'autonomia dels ciutadans en la societat civil i una percepció de l'estat com a instrument per a la consecució del *bé públic* (Nielsen,1992,80). Des dels anys trenta, el desenvolupament polític de l'estat del benestar danès ha estat marcat per un alt grau d'institucionalització i d'incorporació de les organitzacions econòmiques de classe dins de l'aparell de l'estat. Això ha implicat que les institucions polítiques i econòmiques centralitzades, dominades pels homes, hagin jugat un paper preponderant en el desenvolupament polític, possibilitant que el partit socialdemòcrata combinés una percepció paternalista de les dones com a objecte de les polítiques socials amb uns ideals d'igualtat social, participació obrera i igualtat en dignitat entre dones i homes (Hernes,1987). L'estat danès, relativament homogeni, es fonamenta finalment en un alt grau d'*unitat* entre estat i societat que, en la pràctica, ha fet difícil la integració de les minories religioses i ètniques,

com ara els immigrants i els grups de refugiats polítics (Østergård, 1991).

Pel que fa a la ciutadania *social*, Dinamarca s'ha caracteritzat des del 1960 per un alt nivell d'universalisme en les polítiques socials sanitàries i educatives, i tant els serveis socials com el sistema de subsidis s'han adreçat cap a tots els ciutadans amb independència de la seva renda. Durant els darrers trenta anys s'ha produït una transformació gradual cap a una economia de serveis amb un ampli sector públic, finançat amb impostos, i una integració paral·lela de les dones en aquest sector, en què són majoria. L'estat del benestar i el sector públic han estat conceptes clau en els discursos polítics des del començament dels anys seixanta (Schmied,1995), i el paper de les dones és al centre d'aquest debat.

Canvis en el discurs de gènere i ciutadania

Des de la perspectiva del gènere, el significat i la pràctica de la ciutadania a Dinamarca han canviat dramàticament en incrementar-se la participació de les dones en el mercat laboral i en la política. Dinamarca, i d'altres estats del benestar escandinaus, s'havien caracteritzat com a models de salari únic dèbils (Lewis i Ostner,1994,17-19), o, potencialment, estats-amics de les dones, que els han ofert oportunitats per sustentar-se econòmicament a través del treball assalariat, amb el suport d'un ampli sector públic de serveis (Hernes, 1987; Siim, 1988).

Durant els darrers 25 anys, el subjecte bàsic de la legislació social ha estat l'*individu*, no la llar o la família, i s'ha produït un canvi cap a un model de salari dual que implica que tots els individus, dones o homes, tenen l'obligació de mantenir-se a si mateixos a través del treball assalariat. Alhora, les polítiques de les administracions públiques han ajudat les famílies a reconciliar el treball amb la vida familiar, mitjançant la oferta de llars d'infants i un sistema de subsidis familiars a la natalitat. Hi ha hagut una creixent interacció entre la

vida quotidiana i la política, i un consens polític ampli sobre l'augment de la responsabilitat pública en l'oferta de serveis socials, incloent-hi els destinats a l'atenció a la infantesa. Les conseqüències d'això per a les dones han estat dues: d'una banda, les dones han guanyat nous drets socials i econòmics com a treballadores i mares; de l'altra, les dones experimenten problemes de *temps* en la seva vida diària, en haver de reconciliar el treball assalariat i el treball d'atenció i cura d'altri. Els problemes han estat especialment greus per a les mares soles i per a les dones sense formació professional, que tenen un nivell de desocupació més alt que el dels homes sense formació professional (Siim,1996).

Un canvi important està relacionat amb la pràctica i el significat de la maternitat; un altre, amb el significat de la política. Durant els darrers 25 anys, s'ha produït un canvi paral·lel en el paper de les dones en la vida política i pública. Encara que no s'ha assolit la igualtat entre dones i homes en l'exercici del poder polític, s'ha incrementat la presència de les dones a les institucions. Els estudis assenyalen que la maternitat ja no és una barrera per a la participació política de les dones; ben al contrari la maternitat, i també la paternitat, s'ha convertit en un potencial per a la ciutadania (Siim,1994). Pares i mares s'han convertit en ciutadans actius en relació a les escoles i a les llars d'infants, i el programa d'excedències en relació a la cura d'infants podria interpretar-se com un reconeixement de la problemàtica creixent de pares i mares per combinar treball assalariat i atenció a la infantesa.

Les feministes estan d'acord que l'estat del benestar universalista ha estat beneficiós per a les dones, perquè ha ajudat a canviar el significat i la pràctica de la maternitat i del treball d'atenció i cura d'altri. Les historiadores feministes s'han adonat que la fissura entre el sector públic i el sector privat no és tan aguda a Dinamarca com a d'altres països amb una burgesia forta, i no hi ha hagut mai cap barrera jurídica que impedis el treball assalariat de les dones casades, o que prohibís el seu treball nocturn (Rosenbeck,1989). És més difícil explicar el canvi en el paper polític de les dones. Es pot

interpretar que els valors culturals i polítics de la «democràcia des de baix» han creat un espai per a les activitats socials i polítiques de les dones, espai que ha fet més fàcil el seu accés a l'àmbit públic. Fins a mitjan dels anys vuitanta, el corporativisme era vist com la principal barrera per a la representació política de les dones (Hernes, 1987), i algunes estudioses encara sostenen que la segregació de sexes en el mercat laboral i en el moviment sindical són les grans barreres per a la igualtat entre els gèneres (Hirdman, 1990). Des de la introducció de les lleis d'igualtat en comitès i comissions públiques, pot dir-se que el corporativisme s'ha convertit també en un instrument d'integració de les dones en política.

¿Quina ha estat la relació entre el benestar de les dones i la seva acció política? A Dinamarca, no hi ha dubte que les dones foren l'objecte de polítiques específiques molt abans que es convertissin en subjectes del procés polític. En aquest sentit, el benestar sembla haver estat la causa més que l'efecte de l'acció política. L'accés a la ciutadania política implica poder potencial. Des del context polític danès, una de les preguntes crucials és si les dones tenen la capacitat i la voluntat de transformar els programes polítics, com esperen les feministes, o si serà la política qui canviarà les dones. Una altra pregunta és: ¿quines són les implicacions de la creixent divisió del treball per raó de gènere, amb els homes ocupats en el sector privat i les dones en el sector públic? ¿Hi haurà un creixent conflicte de valors polítics entre homes ocupats en el sector privat i dones ocupades en el sector públic, o continuaran convergint els valors culturals i polítics d'homes i dones?

Implicacions de gènere en el discurs de la ciutadania a Gran Bretanya

Gran Bretanya és un exemple de democràcia *passiva* on s'emfasitza la llibertat individual enfront l'opressió de l'estat; això ha estat interpretat com a èmfasi en l'autonomia de la família en relació amb la intervenció estatal. La tradició liberal dona tota la prioritat als drets

individuals, i a Gran Bretanya els drets polítics i socials tradicionalment s'han prioritzat per damunt dels drets socials. Les dones obtingueren drets polítics i civils relativament aviat, sobretot si es compara amb països com França (Sineau, 1994). Però la concepció passiva de la ciutadania, i la manca de voluntat política d'utilitzar l'aparell central de l'estat com a instrument per a combatre les desigualtats socials i les desigualtats entre dones i homes, han esdevingut un problema per a les dones.

Gran Bretanya ha mostrat desconfiança cap a formes de govern centralitzades i tradicionalment s'ha sustentat en formes privades i locals de provisió de benestar (Koven i Michel, 1993). L'estat anglès està construït sobre una divisió del treball entre els nivells central i local, i això ha comportat que les organitzacions de voluntariat, ja des d'abans de la primera guerra mundial, hagin jugat un paper central en l'administració del benestar. L'estat anglès s'ha caracteritzat com a dèbil o «minimalista», i s'ha argüït que estats «dèbils» com els Estats Units, i en menor mesura Gran Bretanya, han obert un espai per a les activitats polítiques de les dones en el nivell local, espai que ha permès el floriment d'associacions de voluntariat de dones. Malgrat això les dones britàniques, a diferència de les nordamericanes, no aconseguiren mai posar un peu en l'aparell de l'estat central (Koven i Michel, 1993, 21; Lewis, 1994, 40).¹

Pel que fa a la *política social*, Gran Bretanya s'ha caracteritzat com un model *fort* de salari únic masculí, en què les dones casades eren reconegudes com a mares o mullers depenents, no com a proveïdores d'ingressos (Lewis i Ostner, 1994, 17-19). La política liberal de no intervenció en els afers familiars ha estat històricament un problema per a les dones, perquè tendeix a produir-se una contradicció entre el principi general que considera els individus com a éssers *autònoms* i el discurs sobre política social, basat en una premisa amagada: que les dones casades *depenen* dels seus marits (Orloff, 1993).

Fins després de la segona guerra mundial, el moviment laborista no va jugar un paper dominant en l'estat del benestar britànic. Des de

finals dels anys trenta, l'estat del benestar britànic ha estat inspirat en les idees de Marshall sobre els drets socials universals, institucionalitzats en les propostes de William Beveridge per a l'elaboració de polítiques socials universals en dues àrees clau: assistència sanitària i educació. Beveridge reconegué el treball no remunerat de les dones casades, però la Llei de la Seguretat Social de 1946 tractà de manera diferent a mullers i marits. Generalment, les polítiques socials han tractat les dones sobretot com a mares o mullers depenents (Lewis, 1993), i fins fa molt poc hi ha hagut una forta oposició política contra les polítiques de suport a les «mares treballadores», per exemple a través de la creació de llars d'infants. La noció privada de ciutadania, basada en la no-intervenció de l'estat en la família, no ha proporcionat autonomia a les dones en el si de la família. Hi ha hagut una forta batalla política entre la dreta i l'esquerra sobre la nacionalització d'indústries, batalla que contrasta amb el remarcable consens polític entorn de la necessitat de deixar a mans de pares i mares la responsabilitat de l'atenció als seus fills.

Durant els darrers 20 anys, els drets socials establerts han estat progressivament qüestionats per les forces polítiques neoconservadores, especialment en relació a l'assistència sanitària, i les polítiques econòmiques de privatització neoliberals han debilitat substancialment els drets socials dels ciutadans ja assolits. En un període de desocupació massiva, un estat relativament passiu ha significat un problema per als grups més dèbils, i ha incrementat la problemàtica general de les famílies en relació a la marginació i a la pobresa.

Canvis en el discurs de gènere i ciutadania

Durant els darrers 20 anys, les dones han incrementat la seva participació en el mercat laboral, i és remarcable que no hi hagi encara llars d'infants per ajudar les mares treballadores en la cura dels seus fills. Això fa plantejar la qüestió de per què Gran Bretanya no ha desenvolupat mai polítiques públiques d'assistència als infants. A Lovenduski i a Randall (1994) no els satisfà l'explicació habitual de

la influència de la tradició liberal de no-intervenció en els afers familiars. Elles emfasitzen que el clima ideològic i polític després de la segona guerra mundial ha intensificat la idea liberal de la família, però hi afegeixen altres factors, com ara la manca d'una institució pública globalment responsable de l'atenció als infants i, encara més interessant, identifiquen una fissura en el discurs feminista sobre el paper de l'estat en l'assistència als infants (286). Lovenduski i Randall han estudiat els efectes contradictoris de la política familiar de Margaret Thatcher. D'una banda, Thatcher ha intervingut en la família donant suport als valors familiars tradicionals. Un exemple d'això és la nova Llei de Suport a la Infància del 1991, que intentà obligar els pares absents a contribuir en el manteniment dels seus fills. De l'altra, el govern ha formulat també polítiques molt menys dogmàtiques, com la Llei de Reforma Familiar de 1987, que intentava eliminar els desavantatges jurídics derivats de la il·legimitat (Lovenduski i Randall, 1993, 266-69).

Malgrat això, es pot dir que els valors liberals dominants en la cultura política sobre els afers familiars han estat qüestionats només fa molt poc, per exemple en un estudi de la Comissió de Justícia Social. Aquest estudi introdueix un programa radical de reformes socials i econòmiques que representa una alternativa política a l'estat (del benestar) passiu i al model de salari únic masculí (Showstack i Sassoon, 1995). L'estudi ha inspirat el debat polític en el si del laborisme sobre la renovació de l'estat del benestar britànic, assenyalant la necessitat d'un estat del benestar actiu que combini la responsabilitat individual amb la solidaritat col·lectiva. La idea és prevenir la pobresa a través de polítiques públiques que capacitin els ciutadans per combinar l'educació continuada al llarg de la vida amb el treball assalariat i amb l'assistència als grups socials més dèbils (Social Justice, 1994, 223).

Peri que fa a la ciutadania política, les dones han incrementat la seva participació en la política i avui existeixen només petites diferències en la participació d'homes i dones en els moviments de masses (Parry, Moyser i Day, 1992). El problema ara és com transformar la influència de les dones en l'àmbit local, en les organitzacions de voluntariat i en

els moviments socials de base, en influència en les polítiques nacionals. Les estudioses feministes han suggerit que hi ha una forta taxa de masculinitat en el laborisme que ha exclòs les dones de les institucions polítiques (Lovenduski i Randall, 1993). Des del feminisme s'han produït intents durant els anys vuitanta d'influir en el partit laborista, i en els norantes, hi ha hagut una acceptació àmplia de quotes per les dones en aquest partit (Lovenduski i Randall, 1993, 141-42). Tot i això, només un 13% del total de parlamentaris eren dones, i en la mateixa elecció, la diferència de gènere es féu palesa entre les dones de més de 35 anys, que votaren al partit conservador en una proporció significativament més alta que els homes (Lovenduski i Randall, 1993, 157).

El suport políticocultural del principi de diversitat cultural i pluralisme pot ser un potencial per a l'autogestió dels ciutadans, i podria haver intensificat la capacitat de les dones d'influir en el nivell local de l'estat del benestar, però no es produí un efecte de desbordament pel que fa a la influència de les dones en l'aparell central de l'estat. En contrast amb això, les normes i els valors polítics i culturals que sustenten la separació entre el àmbits públic i privat, poden ser interpretats com una barrera cultural i institucional per a un accés progressiu de les dones al benestar material. Gran Bretanya desenvolupà relativament aviat un estat del benestar universal en relació a la salut i a l'educació, i és interessant plantejar-se per què, des del 1960, les polítiques socials d'Anglaterra i Dinamarca s'han desenvolupat en direccions completament oposades. ¿Per què la tendència de Gran Bretanya ha estat dirigir-se cap a un estat del benestar liberal, i Dinamarca cap a un estat del benestar universal quan totes dues han estat colpejades per una desocupació massiva i influïts per governs conservadors durant els darrers 20 anys? I, ¿quin ha estat el paper de l'acció de les dones?

Durant els darrers 20 anys, els programes dels estats del benestar no han millorat substancialment la situació de les dones. El treball remunerat de les dones ha anat augmentat gradualment, però això no ha millorat la provisió de llars d'infants ni el sistema d'excedències maternals. La conclusió sembla ser que ni el nivell de benestar de les dones ni la seva influència i poder polític han resultat afavorits.

El discurs de la ciutadania i el gènere a França

A França s'ha desenvolupat un model *actiu* de ciutadania que combina el fet que els ciutadans obtingueren els drets polítics «des de baix», a través d'una lluita revolucionària, amb una cultura política que emfasitza l'esfera pública i les virtuts públiques. El model republicà francès difereix del nordamericà en que no només donà un gran valor a l'igualtat política sinó també a la *solidaritat/fraternitat* i a les responsabilitats col·lectives dels ciutadans (Jensen i Sineau, 1994). L'estat francès és un estat actiu i centralitzat que té per objectiu la regulació de l'economia i de la família. Les polítiques de les administracions públiques han estat descrites com a «socialisme des de dalt», en el sentit que l'estat ha col·lectivitzat els problemes socials i els costos socials amb l'ajut de les «tecnologies asseguradores» (Schmied, 1994).

L'universalisme en la cultura política francesa ha provat ser una barrera cultural i institucional forta per al desenvolupament d'organitzacions polítiques de caràcter voluntari i per al desenvolupament d'organitzacions independents en la societat civil (Rosenvallon, 1992). La separació d'allò públic i d'allò privat en el discurs republicà ha comportat sovint, en la pràctica, una subordinació dels interessos dels ciutadans individuals i de les organitzacions a un bé comú abstracte, fent difícil la legitimació de la idea de diversitat política i cultural. Rosenvallon ha assenyalat una fissura, en la cultura política, entre un ideal universal d'igualtat política radical i l'èmfasi en la «diferència» de les dones respecte als homes en el si de la família, suggerint que el concepte d'una ciutadania política basada en un individualisme radical podria explicar per què les dones obtingueren el vot tan tard, comparat amb la tradició anglosaxona d'interès per la representació política (Rosenvallon, 1992, 83).

La idea francesa de maternitat republicana, històricament influïda per l'ideal catòlic de mare virtuosa i per l'ideal socialista de «mare treballadora», pot ser valorat ahora com un potencial i com una barrera per a l'avenç dels drets de les dones. França ha adoptat

històricament una política familiar de població nacionalista, i ha atorgat a les dones drets socials com a mares molt abans que obtinguessin els drets polítics i civils fonamentals. Susan Pedersen (1993) ha fet palès com, durant els anys trenta, els desacords sobre les polítiques familiars no es produïren solament entre les organitzacions de les dones i els polítics, sinó també al si de les organitzacions de les dones. El govern francès introduí el 1938 un nou subsidi familiar suplementari per a les mares solteres. Però malgrat aquest reconeixement de drets socials com a mares, a França les dones no obtingueren el dret de vot fins el 1944, al final de la segona guerra mundial.

Algunes estudioses feministes han emfasitzat les implicacions positives de la política familiar francesa durant la quarta república (1946-1958), quan es donava per fet que les dones en tant que mares, ja fossin casades o solteres, rebrien assistència governamental a través d'un sistema elaborat de subsidis familiars (Offen, 1991, 151). La política de la maternitat es concretà en un sistema a gran escala de suport estatal, amb subsidis a la maternitat a més de l'adopció d'un paquet mèdic que garantia la gratuïtat de l'assistència maternal, prenatal i post-part. No hi ha dubte que aquest suport econòmic tingué una importància considerable per a les dones pobres. Però es produí una contradicció entre la Constitució del 1946, que garantia el dret individual a l'ocupació, i el codi civil francès que enfortia el model de salari únic masculí i que propiciava que les dones casades amb tres o més fills romanguessin a la llar. La situació de les dones casades no canvià substancialment fins a la introducció de noves lleis familiars els anys setantes (Offen 1991; 150).

Canvis en el discurs de la ciutadania

Lewis i Ostner han caracteritzat França com un model «intermedi» de salari únic masculí, perquè les polítiques socials han donat suport, des dels anys setantes, a la doble posició social de les dones com a mares i treballadores (Lewis i Ostner, 1994, 17-19). Es pot dir que la presidència de Mitterrand va representar, per molts motius, un canvi

en el discurs dominant sobre gènere i ciutadania. Jensen i Sineau han analitzat el nou discurs del feminisme d'estat introduït per Mitterrand en la seva política de modernització de la societat francesa. Elles assenyalen com, des del principi de la seva presidència (1981-1994), les polítiques estatals intentaren conscientment millorar la situació de les dones en el mercat laboral elaborant polítiques d'igualtat per donar suport al seu paper com a mares treballadores, combinant un sistema de subsidis relativament generós per a les famílies amb fills i ampliant l'oferta de llars d'infants (Jensen i Sineau, 1994).

Com a resultat de tot això, a França les polítiques en relació a les dones casades i a la família s'han modernitzat, i les franceses avui gaudeixen plenament dels drets polítics i civils formals.

És interessant que les estudioses feministes facin interpretacions tan contradictòries del cas francès. La historiadora nordamericana Karen Offen en fa una valoració molt positiva i descriu l'estat francès com a «estat-mare» on les dones han aconseguit finalment la «igualtat en la diferència» (Offen, 1991,153). A això se li podria afegir el fet que, pel que fa a la participació de les dones en el mercat laboral, França és avui el país que més s'assembla a Dinamarca dins de la Unió Europea (Hantrais, 1992).

Jensen i Sineau són més escèptiques sobre els efectes de les polítiques desenvolupades durant la presidència de Mitterrand. La seva valoració dels resultats del discurs del feminisme d'estat introduït per Mitterrand, indica que les polítiques ambicioses han fracassat. Les dones han obtingut drets civils formals, però la seva situació envers el mercat laboral no ha millorat, el dret a l'avortament està encara sota amenaça i s'han oblidat els plans per a la creació de 300.000 noves places en llars d'infants; finalment, no s'ha produït un progrés real en la presència i en l'exercici del poder polític de les dones. Conclouen que l'estratègia del feminisme d'estat «des de dalt» ha fracassat i suggereixen una estratègia alternativa basada en la presència de les dones en l'àmbit polític, presència que podria

influir en el disseny de les polítiques que afecten especialment les dones, com la consideració definitiva del dret a l'avortament com un dret civil fonamental i la regulació del mercat laboral (Jensen i Sineau, 1994, 341-343).

A França, sembla haver-hi una contradicció entre el benestar de les dones i el seu poder polític. L'èmfasi en el «bé públic» ha estat un potencial per a l'aplicació de polítiques *socials* de suport a les mares treballadores, però aquest èmfasi ha resultat ser també una barrera específica per a l'avenç cap a la igualtat *política* entre dones i homes. Avui, les dones estan encara marginades políticament i són només un 6% dels membres del Parlament. Això és difícil de canviar, perquè les propostes per millorar la representació política de les dones a través de la imposició de quotes han estat declarades anti-constitucionals pel Consell Constitucional (Jensen i Sineau, 1994). El resultat és una distància creixent entre l'empoderament de les dones en la vida quotidiana, com a treballadores i mares, i la seva manca d'influència, poder i representació política.

Gènere, ciutadania i la transició dels estats del benestar europeus

El concepte de ciutadania elaborat per Marshall ha estat una inspiració per a sociòlegs i feministes a l'hora d'analitzar la ciutadania social; la perspectiva comparativa de Turner analitza la ciutadania democràtica. Desenvolupar una teoria de la ciutadania sensible al gènere significa repensar la relació entre els dos aspectes de la ciutadania; en aquest article he intentat mostrar com les dimensions activa i passiva de la ciutadania, així com la divisió entre públic i privat, tenen implicacions pel que fa al gènere. Les estudioses feministes han assenyalat com el discurs de la ciutadania s'assentà en la norma masculina que els ciutadans eren o bé soldats o bé treballadors -no mares. Això implica que el concepte de ciutadania social presuposava un model de salari únic masculí, i el de ciutadania política l'absència de les dones en l'activitat política. En els darrers vint anys, les transformacions polítiques i socials dels estats del benestar han

comportat el pas d'un model masculí de salari únic a un de dual. S'han modificat els rols socials i polítics de les dones, que ara són ciutadanes actives i han augmentat la seva participació en el mercat laboral i en la política, encara que no en el mateix grau que els homes. La idea de la igualtat entre els gèneres ha influït el discurs de la ciutadania, però amb efectes diferents en els tres estats del benestar europeus analitzats.

Les conseqüències més profundes d'aquests canvis s'han produït a Dinamarca, on les dones juguen un paper polític nou i han guanyat la igualtat entre els gèneres en el mercat laboral i en l'esfera pública, convertint-se en part important del discurs sobre el benestar i la democràcia. Una qüestió crucial en el context danès és què aportaria la presència política activa de les dones a la democràcia i a la transició de l'estat del benestar danès. ¿Fins a quin punt les dones, tal i com consideren les feministes, podran utilitzar el seu potencial de novingudes per a transformar els programes polítics i les institucions públiques? I, ¿fins a quin punt les institucions polítiques canviaran les dones? ¿Desenvoluparan les dones una idea comuna per a la transició de l'estat del benestar europeu, o hi haurà una creixent polarització, en el mercat laboral i en la política, entre dones amb educació i ocupades i dones marginades i sense formació?

A Gran Bretanya, el discurs *passiu* de la ciutadania i la forta ideologia de l'autodeterminació individual han advocat per una política de no-intervenció en la vida familiar que ha estat perjudicial per a les dones i per a d'altres grups socials no-privilegiats. La política del thatcherisme ha estat ambivalent pel que fa al gènere i a la família, mentre que l'esquerra ha introduït recentment una noció de ciutadania activa que inclou les dones. Les dones s'han integrat al mercat laboral com a assalariades i el seu nivell de desocupació ha estat de fet més baix que el dels homes durant els anys vuitantes i norantes. D'altra banda, han augmentat els nivells de pobresa i marginació de les famílies monoparentals i de grups amplis de dones i d'homes sense formació professional. Un repte important avui és, per tant, la millora dels serveis oferts per l'estat del benestar, mitjançant l'elaboració de

polítiques adreçades a la infància i a les famílies, que afavoriran la situació de les dones pobres i de les mares treballadores. Un interrogant és si el laborisme pot canviar la seva imatge masculina i convèncer les dones a donar suport a les seves polítiques. Una altra qüestió és fins a quin punt el laborisme es vol comprometre a afavorir l'avenç de les dones en participació política i en presència al si de les èlits de poder.

A França, el discurs republicà ha donat suport a una ciutadania activa i a una regulació pública de la vida familiar. Durant la cinquena República, les polítiques de les administracions públiques han ofert a les dones treballadores possibilitats relativament bones de mantenir-se a si mateixes. Durant la presidència de Mitterrand, les polítiques adreçades a les dones es modernitzaren amb programes ambiciosos per aconseguir la igualtat entre els gèneres en el mercat laboral; el feminisme d'estat ha millorat la posició de les dones al si de l'aparell de l'estat. Malgrat això, la tradició republicana de valors públics universals i la por a una fragmentació del «bé comú» han fet difícil que les dones, i d'altres grups socials marginals, s'organitzessin separatament i obtinguessin una presència «com a dones» en les institucions polítiques. Avui és un repte per a les dones incrementar la seva presència en l'àmbit públic a través de l'organització política, amb l'objectiu de guanyar en influència, poder i igualtat política.

Els tres casos presenten diferències nacionals importants en els discursos, històries i pràctiques de la ciutadania, diferències que tenen implicacions pel que fa al gènere. Dinamarca, Gran Bretanya i França representen principis, normes i idees diferents sobre les virtuts públiques i privades, així com diferents pràctiques institucionals. En els estats del benestar «clàssics», la ciutadania es basava en la norma masculina, encara que l'evolució dels drets polítics i socials de les dones ha estat diferent a Dinamarca, Gran Bretanya i França. El model de salari dual està en un estadi més avançat en el cas danès, i probablement a Dinamarca les polítiques públiques i les institucions polítiques han accelerat els canvis en les relacions entre els gèneres. Des dels anys setantes, s'ha produït també una

modernització de les polítiques socials i familiars a França, i els programes del feminisme d'estat han introduït nous principis d'igualtat entre els gèneres en el mercat de laboral. Podria dir-se que la mandrosa, des de la perspectiva del benestar, és Gran Bretanya. La política conservadora ha estat ambivalent respecte a la modernització de la família i de la política social. S'ha incrementat el treball assalariat de les dones, però no s'ha produït una ampliació real de l'oferta de serveis socials per a les mares treballadores. En contrast amb això, el laborisme ha introduït una nova visió de la política social que en molts aspectes representa un canvi en el discurs sobre el gènere i la ciutadania.

Pel que fa a la ciutadania *política*, el nou moviment de les dones representa una tendència general cap a una ciutadania política més activa per a les dones. Durant els darrers trenta anys, les dones han millorat la seva participació política i la seva representació en les democràcies modernes, dirigint-se generalment cap a l'esquerra. Aquesta tendència és especialment visible a Dinamarca, on durant els anys vuitantes el discurs sobre benestar i democràcia s'ha ampliat i inclou ara també la igualtat entre els gèneres en l'exercici del poder i en la representació política. En el discurs britànic sobre dones i política, s'han produït també canvis, encara que no han tingut un efecte significatiu; en relació a la presència política i el poder de les dones, sembla que la mandrosa és França.

Per concloure, semblaria que hi ha una relació complicada entre el discurs de la ciutadania, el benestar de les dones i la seva presència política. Des d'una perspectiva comparativa, s'ha defensat que els règims del benestar institucionalitzats i de caràcter universalista són més favorables per a les dones. A Dinamarca, l'estat del benestar ha donat suport a les mares treballadores, i el benestar de les dones sembla ser la causa i no l'efecte de la seva acció política. A Dinamarca, l'empoderament de les dones com a mares i treballadores les ha conduït a l'àmbit de la política, però la política per si mateixa ha contribuït també a millorar la seva participació. Per contra, ni la millora de l'oferta de llars d'infants, ni les excedències maternals ni el

treball remunerat han afavorit la participació política de les dones a França. La conclusió és que la millora del nivell de benestar i la integració de les dones en el mercat laboral no garanteixen un increment de la seva participació política. Les feministes esperem que la presència de les dones en la política transformarà la política mateixa i possibilitarà l'elaboració de programes polítics més sensibles al gènere. Que això passi no depèn només de les dones; depèn també de la configuració política i econòmica nacional i del futur desenvolupament d'Europa.

Bibliografia:

Andersen, Johannes; Christensen, Ann-Dorte; Langberg, Kamilla; Siim, Birte; Torpe, Lars (1993): *Medborgerskab. Demokrati og politisk deltagelse*, (Ciutadania, democràcia i participació política). Herning: Systime.

Andersen, J.; Torpe L., eds. (1995): *Medborgerskab og politisk kultur*. (Ciutadania i Cultura política). Herning: Systime.

Andersen, Bent Rold (1993): «The Nordic Welfare State under Pressure: The Danish Experience». *Policy and Politics*, vol. 21, nr. 2.

Bock, Gisela and Pat Thane, eds. (1991): *Maternity & Gender Policies. Women and the Rise of European Welfare States 1880s-1950s*. London: Routledge.

Finneman, Niels Ole (1985): *I broderskabets ånd. Den socialdemokratiske arbejderbevægelsens idéhistorie 1871-1977* (In the Name of Brotherhood, The History of Ideas of the Social Democratic Movement). København: Gyldendal.

Hantrais, Linda (1993): «Les françaises et l'emploi. Portrait type ou prototype européen?», *Femmes et histoire*, Paris: Plon.

Hernes, Helga (1987): *Welfare State and Women Power*. Norwegea, Oslo: Oslo University Press.

————— (1988): «Scandinavian Citizenship», *Acta Sociologica*, vol.31, nr. 3.

Hirdman, Yvonne (1990): «Genussystemet» (El sistema de gèneres), *Demokrati och Makt i Sverige*. Maktudredningen huvudrapport. SOU, 1990, cap. 3.

————— (1991): «The Gender System», T. Andreasen, ed., *Moving On. New Perspectives on the Women's Movement*. Århus: Århus University Press.

Jensen, Jane & Sineau, Mariette (1994): *Mitterand et les francaises. Un rendez-vous manqué*. Paris: Presse de Science.

Koven, Seth & Michel, Sonya eds. (1993): Introduction to *Mothers of a New World. Maternalist Politics and the Origin of Welfare States*. London: Routledge.

Kymlicka, Will (1990): *Contemporary Political Philosophy*. Oxford: Clarendon Press.

Landes, Joan (1988): *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution*. Cornell: Cornell University Press.

Leira Arnlaug (1992): *Models of Motherhood. Welfare State Policy and Scandinavian Experiences of Everyday Practices*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lewis, Jane (1994): «Gender, the family and women's agency in the building of «welfare states»: The British case», *Social History*, vol. 19, nr.1.

Lovenduski, Joni; Randall, Vicki (1993): *Contemporary Feminist Politic. Women and Power in Britain*. Oxford: Oxford University Press.

Marshall, T.H; Bottomore, Tom (1992): *Citizenship and Social Class*. London: Pluto Press.

Nielsen, Henrik Kaare (1991): *Demokrati i bevægelse. Sammenlignende studier af politisk kultur og nye sociale bevægelser i Vesttyskland og Danmark*.

(Democràcia en moviment). Århus: Århus Universitetsforlag.

Offen, Karen (1991): «Body Politics: Women, Work and the Politics of Motherhood in France 1920-1950», Bock, Gisela; Thane, Pat, eds., *Maternity & Gender Policies. Women and the Rise of European Welfare States 1880s-1950s*, London: Routledge.

Orloff, Anne (1993). *Gender and the Social Rights of Citizenship: The Comparative Analysis of Gender relations and the Welfare States*. IRP Reprint Series, University of Madison.

Parry, Moyser i Day (1991): *Political Participation and Democracy in Britain*, Cambridge. Cambridge University Press.

Pateman, Carole (1988): *The Sexual Contract*. Stanford: Stanford University Press <traducció castellana de Maria Xosé Agra Romero i Mª Luisa Femenias, Madrid: Anthropos, 1995>.

————— (1989): «Equality, Difference and Subordination: The Politics of Motherhood and Women's Citizenship», Bock, Gisela; James, Susan, eds., *Beyond Equality and Difference. Citizenship, Feminist Politics and Female Subjectivity*. London: Routledge.

Pedersen, Susan (1993): «Catholicism, Feminism and the Politics of the Family during the Late Third Republic», Koven & Michel eds. (1993): *Mothers of a New World. Maternalist Politics and the Origin of Welfare States*. London: Routledge.

Philips, Anne (1993): *Democracy and Difference*. London: Polity Press.

Philips, Anne (1995): *The Politics of Presence*. London: Polity Press.

Rosenbeck, Bente (1989): *Kvindekøn. Den moderne kvindeligheds historie 1880-1940* (Gènere femení. La història de la feminitat moderna, 1880-1940). Copenhagen: Gyldendal.

Rosenvallon, Pierre (1992): *Le sacre du citoyen. Histoire du suffrage universel en France*. Paris: Gallimard.

Sarvasy, Wendy... Siim, Birte, eds. (1994): «Introduction» to special issue on «Gender, and the Transitions to Democracy», *Social Politics. International Studies in Gender, State and Society*, vol.1, nr. 3 249-255.

Showsack Sassoon, Anne (1995): *Beyond Pessimism of the Intelligence: Agendas for Social Justice and Change*, Inaugural Lecture at Kingston University, (en premsa).

Schmied, Herman (1995): «Velfærdsstatens solidaritetsformer» (Formes de solidaritat en els estats del benestar), *Dansk Sociologi*, nr. 3

Siim, Birte (1988): «Towards a Feminist Rethinking of the Welfare State», Kathy Jones and Anna Jonasdotliir, eds., *The Political Interests of Women. Developing Theory and Research with a Feminist Face*. London: Sage Pub.

_____ (1996): «The Dilemmaes of Citizenship in Denmark: Lone mothers between work and care», Jane Lewis, ed., *Lone Mothers in European Welfare Regimes*, London: Jessica Kingsley Pub.

_____ (1994): «Engendering Democracy - the interplay between Citizenship and Political Participation» in *Social Politics. International Studies in Gender, State and Society*, vol. 1, nr. 3.

Thane, Pat (1991): «Visions of Gender in the Making of the British Welfare State» in Bock, Gisela and Pat Thane, eds., *Maternity & Gender Policies. Women and the Rise of European Welfare States 1880s-1950s*. New York, London: Routledge.

Turner, Brian (1992): «Outline of a Theory of Citizenship», Mouffe.ed. *Dimensions of Radical Democracy, Pluralism, Citizenship and Community*. London: Verso.

Østergård, Uffe (1992): *Europas ansigter. Nationale stater i en ny og gammel verden* (Les cares d'Europa. Estats nacionals en un món vell i en un món nou). København: Rosinante.

Young, Iris (1990): *Justice and the Political Difference*. Princeton: Princeton University Press.